

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 811.161.2:316.3+34](091)

С. З. Булик-Верхола

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»

А. О. Верхола

студент юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано суспільно-правові аспекти функціонування української мови в діячності. Взятю до уваги суспільно-політичну ситуацію та соціально-культурні передумови формування української мови як державної. Визначено головне завдання мовної політики України, а саме: утвердження української мови – головної ознаки ідентичності української нації.

Ключові слова: українська мова, державність української мови, мовна ситуація, державна мовна політика, Україна.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю простежити суспільно-правові аспекти функціонування української мови в діячності з метою визначення її статусу на різних етапах розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська мова була предметом правових та соціолінгвістичних студій. Питання, висвітлені в публікації, плідно вивчали В. Колісник, І. Лопушинський, В. Мицик, І. Усенко, Л. Невара, Є. Ткаченко, В. Маляренко, Я. Радевич-Винницький, Л. Масенко, І. Фаріон, Г. Півторак, Ю. Шевельов, В. Німчук, О. Руда та ін.

Мета – проаналізувати суспільно-правові аспекти функціонування української мови в діячності.

Виклад основного матеріалу. Українська мова належить до слов'янської гілки індоєвропейської сім'ї мов. Праїндоєвропейська мова існувала в Європі та південно-східній Азії до III тис. до н. е. Праслов'янська мова виділилась із праїндоєвропейської мови приблизно III тис. р. до н. е. і проіснувала до III–VI ст. н. е., коли почала формуватись українська мова й український народ. Мовну ситуацію Київської Русі можна кваліфікувати як диглосну – в усному народному мовленні побутувала руська

(українська) мова у формі діалектів, а роль писемної літературної мови виконувала церковнослов'янська, яку створили на македонсько-болгарській основі. Писемність в Україні виникла в XI сторіччі. Ці пам'ятки написані церковнослов'янською мовою, проте в них засвідчено риси розмовної української мови Київської Русі.

У XIV ст. Галицька Русь опинилася під владою Польщі, а Волинь і Наддніпрянщина – Великого князівства Литовського.

У Галичині почалась інтенсивна польська експансія. Папською буллою було дозволено заснувати в галицьких містах латинські єпископства, а в урядування поруч із руською була запроваджена латинська мова. Вже в XV ст. українська мова була витіснена із суду і судочинства. Латинська як мова канцелярії використовувалася і на Закарпатті, яке перебувало в складі Угорського королівства [1, с. 355].

У Великому Литовському князівстві сформувались староукраїнська та старобілоруська писемно-літературні мови XIV–XV ст. [2, с. 81–82]. Литовські князі проводили сприятливу для русинів мовну політику. Писемну мову юридичних документів, конфесійної та полемічної літератури, поширеної в Україні та на прилеглих терито-

ріях у XIV–XVII ст., вважають староукраїнською писемною мовою, оскільки вона ввібрала фонетичні, лексичні та граматичні риси народної мови.

Мовна ситуація на українських землях у складі Польської держави (1569–1654) свідчить про домінування польської мови, що отримала статус державної поруч із латинською. Хоча за актом Люблінської унії, підписаної королем Сигізмундом Августом, судові справи, акти, декрети коронної канцелярії, листи до русинів усіх станів «тільки руським письмом мають бути писані і проваджені на вічні часи» [3, с. 101]. Натомість запроваджується українсько-польська двомовність. Навіть «Статут литовський» 1614 року вийшов польською мовою. Латинську мову використовували як офіційно-канцелярську, а також в науці та літературі, а українізовану церковнослов'янську – в релігійній сфері. Після Берестейської унії 1596 року церковнослов'янська мова стала «символом боротьби проти ополячення і католизації русинів» [1, с. 363].

Після Андрусівського договору 1667 року, за яким без участі українських представників Україну розділили на підлеглу Польщі Правобережну і залежну від Московії Лівобережну, мовна ситуація змінилась у різних напрямках.

Російська імперія проводила жорстоку асиміляторську політику щодо поневолених народів, тому мовно-культурний розвиток на питомих українських джерелах було загальмовано. Винищенню української мови сприяли укази, видані в Російській імперії: наказ царя Михайла з подання Московського патріарха Філарета спалити в державі всі примірники надрукованого в Україні «Учительного Євангелія» К. Ставровецького (1622); анафема Собору РПЦ на «кієвскія новыя книги» П. Могили, К. Ставровецького, С. Полоцького, Л. Барановича, А. Радзивилівського та інших (1690); указ Петра I про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних (1720); наказ Петра II переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження (1729); указ Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії (1763); заборона Синоду РПЦ на друк і використання українського «Букваря» (1769); зруйнування Запорізької Січі та закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях (1775).

Впровадження російської мови в різні сфери суспільного життя «не тільки звузило куль-

турний простір побутування української мови і її соціальну базу, спричинивши денационалізацію освічених верств української людності, а й перервало її органічний зв'язок із попередньою писемною традицією» [4, с. 43].

На Правобережній Україні польське панування затрималося майже до кінця XVIII ст. Про насадження польської мови свідчить ухвала польського сейму 1696 року про запровадження польської мови в судах і установах Правобережної України, а також розпорядження Едукаційної комісії польського сейму 1789 року про закриття всіх українських шкіл. Серед українців Правобережжя «був поширений українсько-польський білінгвізм і меншою мірою українсько-польсько-латинський полілінгвізм» [1, с. 378].

Від кінця XVIII до кінця XIX ст. Підросійська Україна зазнає ще більшого зросійщення. Цьому сприяли різноманітні укази: про закриття безоплатних недільних українських шкіл для дорослих (1862); циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою (1863); прийняття Статуту про початкову школу, за яким навчання має проводитися лише російською мовою (1864); Емський указ Олександра II про заборону ввезення до імперії надрукованих за кордоном україномовних книжок, друку оригінальних творів і перекладів, текстів до нот і постановок вистав українською мовою (1876); заборона викладання в народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою (1881); заборона Олександра III українських театральних вистав (1884); указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами (1888); заборона перекладати книжки з російської мови на українську (1892); заборона Головного управління в справах друку видавати українські книжки для дітей (1895).

Галичина, Закарпаття і Буковина в останній третині XVIII ст. входили до складу Австрійської, пізніше Австро-Угорської імперії, де розпочався рух за відкриття народних (початкових), середніх і вищих шкіл. Навчальний процес відбувався німецькою мовою, а від 1815 року другою викладовою мовою стала польська, а третьою – українська. Уряд створив комісію, яку очолив митрополит Михайло Левицький, для врегулювання проблем із українським шкільництвом. Внаслі-

док наполягань комісії у 1818–1819 роках було засновано 383 українські школи.

1849 року було ухвалено Австрійську Державну Конституцію, у 25 статті якої було записано: «Усі діти-учні в державі є рівноправними. Кожний має право на виховання і опіку етносу (народу) в загальному суспільстві і [навчання] своєї мови зокрема. Держава гарантує рівноправність усіх мов, якими розмовляють у краю, школах, в урядових органах і громадському житті» [5, с. 8]. Унаслідок «весни народів» українська мова стала провідною в українських гімназіях, а польська – в польських.

У 19 параграфі Конституції Австро-Угорщини 1867 року проголошено: «Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати і плекати свою національність і мову. Держава визнає за всіма мовами, вживаними в монархії, рівні права на вживання у школах, на виконання державних функцій і на різні акти громадського життя» [6, с. 15–16].

Українська мова від 1867 року стала однією з офіційних мов у Державній Раді (парламенті) Австро-Угорщини і другою крайовою у Галицькому сеймі. Це дало можливість використовувати її в місцевому урядуванні, судочинстві, в торгівлі, в різних сферах культурного життя. Львівський університет внаслідок реформ 1868 року перейшов на польську мову, а під тиском українців 1871 року став двомовним.

Проте 1859 року Міністерство віросповідань та наук Австро-Угорщини в Східній Галичині та на Буковині здійснило спробу замінити українську кириличну азбуку латинською. Це викликало обурення української інтелігенції. У Східній Галичині польська мова посідала панівні позиції, після 1867 року була проголошена урядовою. «1869 р. у Галичині ще були 1292 народні школи з українською мовою навчання, а з українською і польською 67. А вже 1871 р. навчання в Австро-Угорщині набуло двомовного характеру, українських шкіл залишилось 572, а українсько-польських стало 787» [1, с. 400].

Під час визвольних змагань 1918–1921 років українська мова набула статусу державної: процес українізації зміцнив позицію української мови в шкільництві, судочинстві, адмініструванні, культурі, пресі і виявив її придатність у всіх сферах суспільно-державного життя. У законодавчих актах УНР та ЗУНР було визначено мовні права національних меншин.

Проте українізація викликала занепокоєння в Москві, і в 1932 році Постановою ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР її було призупинено.

У 1930-х роках розпочали переслідування прихильників українізації. Українську мову вбивали через винищення українського селянства голодомором 1932–1933 років. У сталінські часи було вимордувано мовознавців-україністів. Тільки за 1932 рік в Україні було знищено 16,4% всього складу науковців, зокрема лінгвістів, серед яких – академік А. Кримський, професори Є. Тимченко, О. Синявський, О. Курило, вчені Г. Голоскевич, Ф. Шумлянський та ін. Винищення мови відбувалося і через масові депортації українського населення, зокрема інтелігенції, у віддалені райони СРСР (1939–1941), через каральні акції органів НКВД СРСР проти українських сил опору, в процесі яких вбито понад 150 тисяч бійців ОУН–УПА, депортовано до Сибіру понад 500 тисяч осіб із західних областей України (1944–1955).

Ліквідації української мови сприяли нормативні документи радянського періоду. Наприклад, 1938 року вийшла постанова «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР», а 1958 року – положення про вивчення усіх мов, крім російської, «за бажанням». Комуністичні керівники нав'язували асиметричну двомовність, тобто обов'язкову двомовність для українців, але необов'язкову для росіян. Зокрема, Микита Хрущов на XXII з'їзді КПРС говорив про російську мову як «фактично другу рідну для народів СРСР». У 70-х роках було оголошено про виникнення «радянського народу», а «український народ» замінено на «народ України» або «трудова маса» [4, с.139].

Мовна політика СРСР була спрямована на витіснення української мови з різних сфер суспільного функціонування, і цьому сприяли різноманітні постанови: наказ про захист дисертацій тільки російською мовою (1970), постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» («Брежнєвський циркуляр» 1978), постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи з поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» («Андроповський указ» 1983), наказ Міністерства культури СРСР про переведення діловодства в усіх музеях

Радянського Союзу на російську мову (1984), постанова ЦК КПРС про «законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної» (1989), закон «Про мови народів СРСР», де російській мові надано статус офіційної і мови міжнародного спілкування (1990).

Проте виконувати функцію офіційної російської мови судилося недовго, адже в грудні 1991 року біловезька зустріч констатувала припинення існування СРСР.

Державний статус української мови було затверджено ще до здобуття незалежності. 28 жовтня 1989 року Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР», в якому зазначено: «Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах життя» (ст. 2, розд. 1) [7].

Стаття 10 Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 року, законодавчо закріплює за українською мовою державний статус. Цей статус підтверджено також у рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року й роз'яснено вимогу вживання української мови в органах державної влади, місцевого самоврядування, в навчальних закладах [8, с. 142].

Низка документів незалежної України визначає заходи для реального закріплення української мови в державному статусі: Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській УРСР на період до 2000 року (1991), Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови (1997), Про внесення змін і доповнень до Постанови Кабінету Міністрів № 998 від 8 вересня 1997 р. (2000), Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки (2003). Проте не було створено інституцій, які би контролювали виконання цих постанов, а відтак жодну з цих програм не було повністю виконано.

2003 року Україна прийняла закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», який не так захищав мови тих національних меншин, які цього справді потребували (гагаузьку, караїмську, кримсько-татарську), як затверджував панівну позицію російської мови. Адже в законі прописано «права, рівні з правами державної мови, мовам тих національних меншин, кількість представників

яких у певних адміністративно-територіальних одиницях становлять понад 100 тисяч осіб» [4, с. 146]. Наслідком прийняття Хартії стали рішення 2006 року численних обласних і міських рад східних і південних регіонів про надання російській мові статусу регіональної.

Лариса Масенко зазначає: «Захисникам російської мови не йдеться про двомовність ані на регіональному, ані на загальнодержавному рівні. Вони обстоюють збереження в східних і південних областях і подальше територіальне розширення російської одномовності, а разом з нею і стану провінційної постколоніальної асимільованості, культурної, ментальної й економічної залежності населення України від Росії» [4, с. 148]. Намагання узаконити двомовність в Україні є зневагою нашої національної гідності і порушенням прав людини.

Ще однією спробою узаконити використання російської мови став проект Закону України «Про державну службу» № 1400, автором якого був лідер Партії регіонів Віктор Янукович. Верховна Рада прийняла цей законопроект за основу 19 вересня 2008 року. Стаття 21 містить положення, що особи, які претендують на зайняття посад державної служби, повинні «вільно володіти державною та російською мовами» [4, с. 148–149].

З іншого боку, на підтримку української мови був спрямований Указ президента України Віктора Ющенка «Про Концепцію державної мовної політики» (лютий 2010 року), в якому задекларовано: «Пріоритетом державної мовної політики має бути утвердження і розвиток української мови – визначального чинника і головної ознаки ідентичності української нації» [9]. Указ мав сприяти «посиленню функції державної мови як об'єднавчого і консолідаційного чинників в українському суспільстві, засобу зміцнення державної єдності України» [9].

Яскравим прикладом порушення державності української мови стало затвердження Закону «Про засади державної мовної політики» (закон Ківалова-Колесніченка) від 3.07.2012 року, який офіційно вніс до українського законодавства поняття «регіональної мови». Це поняття за суттю не відрізняється від поняття «державна мова», адже закріплена на певній території регіональна мова має ті ж права, що і державна. Досліджуючи мову як об'єкт маніпулятивних стратегій Олена Руда зазначає: «Тексти і закону, і Хартії вже отримали експертну оцінку науковців і юристів, які одностайні у висновку: положення

документів суперечать Конституції України та Хартія використовується не за її призначенням» [10, с. 6]. Зважаючи на численні протести громадянського суспільства, Верховна Рада в лютому 2014 року ухвалила закон про те, що Закон «Про засади державної мовної політики» втратив чинність, але О. Турчинов як голова Верховної Ради його не підписав. У липні 2014 року із клопотанням визнати Закон Ківалова-Колесніченка неконституційним до Конституційного суду України звернулися 57 народних депутатів. Вони стверджують, що були порушені процедура розгляду й ухвалення закону, крім того, низка положень закону створює умови для домінування регіональної мови над державною. Сумнозвісний Закон «Про засади державної мовної політики» Конституційний Суд України визнав неконституційним 28 лютого 2018 року.

Динаміку позитивних змін в українському суспільстві можна простежити із часів Революції гідності.

Одним із найдієвіших способів впливу на свідомість суспільства є засоби масової інформації. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» від 16.06.2016 року [11]. Згідно із законом протягом першого року з моменту його прийняття частка пісень державною мовою на радіостанціях становитиме 25%, починаючи з другого року – 30%, із третього року – 35%, а квота на ведення передач українською мовою на радіо – 50%, 55%, 60%. Цей Закон є найбільш вдалим українізаційним проектом, він і надалі сприятиме популяризації української мови.

Ще одним поступальним кроком стала ухвала Кабінету Міністрів постанови «Про організацію проведення атестації осіб, які претендують на вступ на державну службу, щодо вільного володіння державною мовою» [12], яка тепер регламентує атестацію кандидатів на державну службу щодо володіння українською мовою відповідно до вимог Закону «Про державну службу».

Складною, але переможною виявилася боротьба за ухвалення Закону «Про освіту» (05.09.2017 року). Стаття 7 цього закону «Мова освіти» надає належні правові можливості для реалізації статті 10 Конституції України про статус української мови як державної: для 90% закладів освіти в Україні (в яких немає груп/класів для національних меншин), в тому

числі й для приватних, тепер є чітка вимога закону: «Мовою освітнього процесу є державна мова» [13]. А в окремих класах/групах для національних меншин протягом перехідного періоду (3 роки) буде запроваджено двомовне навчання (замість одномовного, яке існувало в Україні для національних меншин). Незважаючи на критику цієї статті з боку таких держав, як Росія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Польща, Греція, в текст закону не потрапили формулювання, які би суперечили Конституції чи міжнародним договорам, і саме завдяки цьому Венеційська комісія визнала новий закон про освіту правомірним [14].

Запорукою зміцнення статусу української мови має стати зареєстрований 2017 року громадський законопроект «Про державну мову» № 5670 (подано також 2 інші законопроекти). У травні 2017 року на його основі парламентський комітет напрацював узгоджений законопроект № 5670д «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який очікує на розгляд парламенту в першому читанні.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в історії є чимало прикладів, коли легковажне ставлення до рідної мови і маніпулятивні стратегії колонізаторів укорінювали комплекс меншовартості, спричиняли занепад національної культури або й державності. Нерішуча мовна політика України сприяла активізації антиукраїнських сил, які цілеспрямовано йшли в наступ проти української мови, культури, освіти, державності. У нинішніх умовах піднесення національної свідомості українців визріли політико-правові передумови для реалізації природного права титульної нації на утвердження статусу державної мови в усіх сферах суспільної комунікації: в державних установах і організаціях, у засобах масової інформації, в освіті та науці. Пріоритетом мовної політики має бути утвердження української мови – головної ознаки ідентичності української нації.

Список використаної літератури:

1. Радевич-Винницький Я.К. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання: Монографія. Київ-Дрогобич: Просвіт, 2011. 592 с.
2. Півторак Г.П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток. Мовознавство. 2005. № 3-4.
3. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-

- біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. К.: Либідь, 1995. 296 с.
4. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 243.
  5. Петрів Р. Австрійські, австро-угорські і галицькі конституції (кінець XVIII – XIX ст.) / Переклад з німецької і польської мов. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. 84 с.
  6. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. Чернівці: «Рута», 1998. 208 с.
  7. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/8312-11>.
  8. Німчук В.В. Державна мова // Українська мова. Енциклопедія. К., 2007. 140.
  9. Про концепцію державної мовної політики. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/161/2010>.
  10. Руда О.Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія; НАН України, Ін-т укр. мови. К., 2012. 232 с.
  11. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій». Постанова «Про організацію проведення атестації осіб, які претендують на вступ на державну службу, щодо вільного володіння державною мовою». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/818-2017-%D0%BF>.
  12. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
  13. Висновок Венеціанської комісії щодо освітнього закону. Текст документа. [URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838/>].

Булык-Верхола С. З., Верхола А. О. Историко-правовые аспекты функционирования украинского языка

В статье проанализированы общественно-правовые аспекты функционирования украинского языка в диахронии. Принята во внимание общественно-политическая ситуация, социально-культурные предпосылки формирования украинского языка как государственного. Определена главная задача языковой политики Украины, а именно: утверждение украинского языка – главного признака идентичности украинской нации.

Ключевые слова: украинский язык, государственность украинского языка, языковая ситуация, государственная языковая политика, Украина.

Bulyk-Verkhola S. Z., Verkhola A. O. Historical and legal aspects of the functioning of the Ukrainian language

Socio-legal aspects of the functioning of the Ukrainian language in diachrony were analyzed in the article. The socio-political situation and socio-cultural background of the formation of the Ukrainian language as a state language have been taken into account. The main task is defined as language policy of Ukraine, especially the adoption of the Ukrainian language – the main feature of the identity of the Ukrainian nation.

Key words: Ukrainian language, statehood of the Ukrainian language, linguistic situation, state language politics, Ukraine.